

Þrjú hljóðöld fyrir *hán*

1. Inngangur

Orðið *hán* er ungt persónuornafn íslensku sem er notað um fólk sem telur sig hvorki vera karlkyns né kvenkyns, þ.e. kynsegin fólk (Selma Margrét Sverrisdóttir 2016; Hildur Lilliendahl Viggósdóttir 2020). *Hán* tekur með sér ákvæðisorð í hvorugkyni. Innleiðing þess í íslenskt mál er réttlætismál fyrir það fólk sem um ræðir vegna þess að fornöfnin *hún* og *hann* falla ekki að sjálfsmýnd þess og það getur þótt niðrandi að nota hvorugkynsornafnið það um manneskjur. Alda Villiljós hefur m.a. lýst þeirri upplifun að hani finnst það bæði særandi og niðurlægjandi að vera kallað það (Selma Margrét Sverrisdóttir 2016:17).

Við tölum um að tiltekinn málfræðilegur þáttur sé virkur (e. *active*) í einhverju tungumáli eða samhengi þegar morfem geta fengið ólíkan hljóðfulltrúa eftir því hvert gildi þáttarins er. Tilvist *hán* í nútímaíslensku er til marks um að þátturinn [\pm mannvera] (e. \pm *human*) sé virkur í fornafnakerfi málsins og þessi þáttur greinir milli hvorugkynsornafna sem vísa ýmist í mannverur eða ómennsk fyrirbæri.

Hér verður sett fram orðhlutafræðileg greining á fornafninu *hán* og rakið hvaða morfem koma fyrir í beygingu þess og hvaða þrjú hljóðöld (e. *vocabulary item*) bætast við íslensku með tilkomu þess.

2. Fræðilegur bakgrunnur

Í þessari grein nota ég fræðileg hugtök úr kenningakerfinu Dreifðri orðhlutafræði (DO; e. *Distributed Morphology*, Halle og Marantz 1993). Stór hluti rannsókna á íslenskri orðhlutafræði síðustu ár gerir ráð fyrir þessu kenningakerfi, nemendur læra um það í Háskóla Íslands og ég er vanur að nota þetta fræðilega verkfæri í minni vinnu. DO er því sjálfgefið val á kenningakerfi fyrir mig en í því vali felst ekki neinn áfellisdómur yfir öðrum kenningum og það sem fram kemur hér væri vel hægt að setja fram í öðrum kerfum ef áhugi væri á því.

Í DO er gert ráð fyrir að morfem séu þau atóm sem setningafræðin vinnur með, ólíkt t.d. kerfum þar sem gert er ráð fyrir orðasafni sem framleiðir atóm setningafræðinnar (e. *generative lexicon*) sem eru þá orðmyndir. Morfemin í DO eru óhlutstæð þáttaknippi (e. *feature bundle*) sem ekki hafa hljóðform í setningafræðinni. Ef við gerum ráð fyrir að [+þt] standi fyrir þátíð, [+1,-2] standi fyrir fyrstu persónu (plús fyrsta, mínus önnur) og [+ft] standi fyrir fleirtölu, þá gæti íslenskur beygingarhaus í fyrstu persónu, fleirtölu, þátíð, litið svona út í setningafræðinni áður en hljóðform hans er ákvarðað:

- (1) B[+þt,+1,-2,+ft]

Beygingarhausinn í (1) er dæmi um morfem. Gert er ráð fyrir að hljóðform morfema sé ákveðið í hljóðkerfisafleiðslunni þegar setningafræðin er búin að raða morfemum saman í stigveldisformgerð. Í skrifum um DO er gjarna gert ráð fyrir því að í málkunnáttu málhafa séu a.m.k. þrír listar sem leggja verður á minnið. Í fyrsta lagi þarf málhafi að vita hvaða morfem eru í málinu, í öðru lagi þarf að leggja á minnið tengingar milli morfema og hljóðfulltrúa þeirra, þ.e. hvernig þau eru borin fram, og í þriðja lagi þarf að leggja á minnið hvernig morfem (og stundum stærri einingar eins og orð eða orðasambönd) tengjast merkingu. Listinn yfir tengingar morfema við hljóðfulltrúa er nefndur orðaforðinn (e. *vocabulary*) og hann samanstendur af hljóðöldum (e. *vocabulary item*). Dæmi um hljóðald fyrir beygingarhaus er sýnt í (2).

- (2) B[+þt,+1,-2,+ft] ↔ /-uðum/

Ef B er merkmiði fyrir beygingarhaus tilgreinir þetta hljóðald að beygingarhaus í fyrstu persónu, fleirtölu, þátíð samsvari hljóðfulltrúanum /-uðum/ og þar með fáum við út orðmyndir eins og *eld-uðum*.

Gerum nú ráð fyrir þáttagreiningu (3) fyrir fallmörkun (sbr. Eiríkur Rögnvaldsson 1990:54–55) og (4) fyrir kyn.

- (3) nf. [-aukaf, -djúpf, -ef]
 þf. [+aukaf, -djúpf, -ef]
 þgf. [+aukaf, +djúpf, -ef]
 ef. [+aukaf, +djúpf, +ef]

- (4) hk. [-kvk, -kk]
 kvk. [+kvk, -kk]
 kk. [-kvk, +kk]

Við tölum um kerfisbundið samfall (e. *syncretism*) þegar tvö eða fleiri morfem sem hafa að einhverju leyti sömu þættina fá sama hljóðfulltrúann. Helsta fræðilega verkfærið í samfallsgreiningu er vangreining (e. *underspecification*) hljóðalda. Veikt beygt karlkynsnafnорð eins og *kassi* er dæmi um orð þar sem kerfisbundið samfall kemur fram í aukaföllum eintölu (*kass-i*, um *kass-a*, frá *kass-a*, til *kass-a*). Vangreint hljóðald í ætt við (5) er dæmi um að eitt hljóðald getur ákvarðað hljóðfulltrúa þriggja ólíkra morfema. Notum hér merkimiðann nB fyrir fallorðabeygingu.

- (5) nB[+kk, +aukaf] ↔ /-a/

Greiningin í (5) er vitanlega einföldun að því leyti að hún tekur ekki tillit til annarra staðreynda um íslenska nafnorðabeygingu. Hún sýnir þó kjarna málsins, sem er að vangreint hljóðald getur verkað á morfem sem inniheldur þætti fyrir djúpfall og eignarfall án þess að vísa í þessa þætti og leitt þannig út samfall. Samkvæmt þessari greiningu eru beygingarendingar *kassa* í aukaföllum ekki aðeins eins, heldur er þetta sami hljóðfulltrúinn, hljóðaður með sama hljóðaldinu. Í DO felst sú tilgáta um málþoku barna að æskilegt sé í málþokuferli að hámarka alhæfingar með því að lágmarka orðaforðann. Þetta er háfleygt orðalag um þá hugmynd að það sé hagkvæmara fyrir barn að þurfa að leggja á minnið færri tengingar milli morfema og hljóðfulltrúa þeirra.

Þegar vangreining er notuð koma oft upp aðstæður þar sem tvö eða fleiri hljóðöld passa við eitt og sama morfemið. Þá er nauðsyn að hafa kenningu um það hvernig hljóðöldum er forgangsraðað. Hugsum okkur t.d. að veik/sterk beyging sé táknuð með þættinum [\pm sterk] og við viljum greina morfemið nB[+kk, +aukaf, +djúpf, +ef, +sterk] í orðmyndum eins og *hest-s*. Við getum haldið í hljóðaldið í (5) ef til er sérstakara hljóðald fyrir hljóðfulltrúann /-s/. Hljóðald getur líka vísað í eiginleika umhverfis, svo sem hvaða rót stendur við hlið morfems, en förum ekki út í það hér.

- (6) nB[+kk, +aukaf, +djúpf, +ef, +sterk] ↔ /-s/
 nB[+kk, +aukaf] ↔ /-a/

Gert er ráð fyrir að sértækt hljóðald trompi almennt hljóðald samkvæmt hlutmengisreglunni (Halle 1997). Hljóðald A er sértækara en hljóðald B í þessum skilningi ef þættirnir sem B vísar í eru eiginlegt hlutmengi þáttanna sem A vísar í. Í (6) vísar sértæka hljóðaldið t.d. í alla þætti sem almenna hljóðaldið vísar í og bætir svo nokkrum fleirum við.

3. Hvorugkyns fornöfn íslensku

Snúum okkur þá aftur að *hán*. Ef við skoðum íslensk persónufornöfn í hvorugkyni, mennsk og ómennsk og bæði eintölu og fleirtölu í öllum föllum eru 16 slík morfem í málinu. Þessi 16 morfem eru talin upp í eftirfarandi töflu. Hér er merkmiðinn F notaður fyrir fornafn og [\pm ft] stendur fyrir tölu. Gerum hér ráð fyrir að hvert fornafn sé nákvæmlega eitt morfem (þó að annars konar bútun sé ekki óhugsandi).

et.	hk. [-mannvera]	hk. [+mannvera]
nf.	F[-mannvera,-aukaf,-djúpf,-ef,-kvk,-kk,-ft]	F[+mannvera,-aukaf,-djúpf,-ef,-kvk,-kk,-ft]
þf.	F[-mannvera,+aukaf,-djúpf,-ef,-kvk,-kk,-ft]	F[+mannvera,+aukaf,-djúpf,-ef,-kvk,-kk,-ft]
þgf.	F[-mannvera,+aukaf,+djúpf,-ef,-kvk,-kk,-ft]	F[+mannvera,+aukaf,+djúpf,-ef,-kvk,-kk,-ft]
ef.	F[-mannvera,+aukaf,+djúpf,+ef,-kvk,-kk,-ft]	F[+mannvera,+aukaf,+djúpf,+ef,-kvk,-kk,-ft]
ft.		
nf.	F[-mannvera,-aukaf,-djúpf,-ef,-kvk,-kk,+ft]	F[+mannvera,-aukaf,-djúpf,-ef,-kvk,-kk,+ft]
þf.	F[-mannvera,+aukaf,-djúpf,-ef,-kvk,-kk,+ft]	F[+mannvera,+aukaf,-djúpf,-ef,-kvk,-kk,+ft]
þgf.	F[-mannvera,+aukaf,+djúpf,-ef,-kvk,-kk,+ft]	F[+mannvera,+aukaf,+djúpf,-ef,-kvk,-kk,+ft]
ef.	F[-mannvera,+aukaf,+djúpf,+ef,-kvk,-kk,+ft]	F[+mannvera,+aukaf,+djúpf,+ef,-kvk,-kk,+ft]

Hljóðfulltrúar þessara 16 morfema eru sýndir í næstu töflu. Þarna er að finna sex mismunandi hljóðfulltrúa fyrir ómennsku fornöfnin og sex mismunandi hljóðfulltrúa fyrir mennsku fornöfnin. Athugið að í fleirtölu er munurinn á [\pm mannvera] upphafinn; þar er kerfisbundið samfall. Einnig er að finna kerfisbundið samfall nefnifalls og þolfalls í bæði mennsku og ómennsku beygingunni.

et.	hk. [-mannvera]	hk. [+mannvera]
nf.	það	hán
þf.	það	hán
þgf.	því	háni
ef.	pess	háns
ft.		
nf.	þau	þau
þf.	þau	þau
þgf.	þeim	þeim
ef.	þeirra	þeirra

Til að geta beygt fornafnið *það* þarf málhafi að leggja á minnið sex hljóðöld. Þau eru sýnd í (7).

- (7) F[+ft,+aukaf,+djúpf,+ef] ↔ /þeirra/
F[+ft,+aukaf,+djúpf] ↔ /þeim/
F[+djúpf,+ef] ↔ /þess/
F[+djúpf] ↔ /því/
F[+ft] ↔ /þau/
F[] ↔ /það/

Til að geta beygt fornafnið *hán* þarf að leggja á minnið þrjú hljóðöld til viðbótar. Þau eru sýnd í (8). Athugið að ekki þarf að bæta við hljóðöldum fyrir fleirtölumyndir því að hljóðöldin sem við skilgreindum í (7) eru vangreind með tilliti til [\pm mannvera] og sjá því um hljóðfulltrúa fleirtölu án breytinga.

- (8) F[+mannvera,+djúpf,+ef] ↔ /háns/
F[+mannvera,+djúpf] ↔ /háni/
F[+mannvera] ↔ /hán/

Þessu til viðbótar þarf svo að sjálfsögðu að læra hvernig fornöfn í karlkyni og kvenkyni eru borin fram og dæmi um hugsanleg hljóðöld fyrir kvenkyn (nf. og þf. eintölu) eru sýnd í (9).

- (9) F[+kvk,+aukaf] ↔ /hana/
F[+kvk] ↔ /hún/

Ekki er gerður greinarmunur á mennskum og ómennskum persónufornöfnum í karlkyni og kvenkyni þannig að ekki þarf að vísa í þáttinn [math>\pmmannvera] í hljóðöldum fyrir *hún* og *hann*. Tryggja þarf að ekki komi út *hán* þar sem átt er við *hún*. Þetta má t.d. gera með því að gera ráð fyrir að persónufornöfn í kvenkyni (og karlkyni) séu ekki með þátt [\pm mannvera], annaðhvort yfir höfuð, eða þannig að sneyðing (e. *impoverishment*) eyði þættinum í því samhengi. Stundum er líka gert ráð fyrir lærðri forgangsröð hljóðalda þegar hlutmengisreglan sker ekki úr um forgang.

4. Lokaorð

Innleiðing persónufornafnsins *hán* er fyrst og fremst réttlætismál fyrir kynsegin fólk og pólitískt gildi þeirrar nýbreytni verður alltaf veigameira en málfræðileg umræða um útfærslu málkerfisins. Það er þó að vissu leyti áhugavert viðfangsefni að bera greiningarverkfæri málfræðinnar að nýju fornafni. Hér hafa nokkur orð verið höfð um þá greiningu og tvennt vekur athygli. Annars vegar er *hán* til marks um að þátturinn [\pm mannvera] sé nú virkur í beygingu íslenskra fornafna og hins vegar þurfa málhafar að ná valdi á þremur nýjum hljóðoldum til að geta beygt orðið, þ.e. þremur tengingum milli morfema og hljóðfulltrúa þeirra.

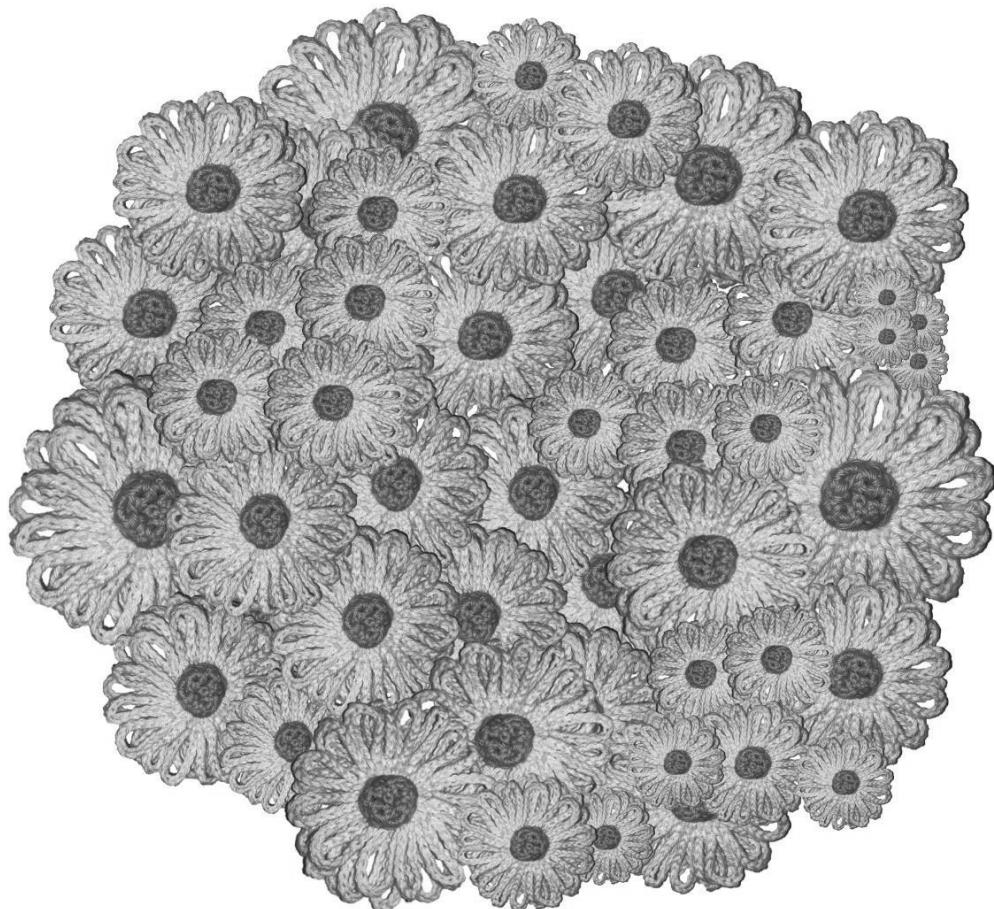
HEIMILDASKRÁ

- Eiríkur Rögnvaldsson. 1990. *Íslensk orðhlutafræði*. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi. 4. útgáfa. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Halle, Morris. 1997. Distributed Morphology: Impoverishment and Fission. *MIT Working Papers in Linguistics* 30, 425–449.
- Halle, Morris og Alec Marantz. 1993. Distributed morphology and the pieces of inflection. *The view from building 20. Essays in linguistics in honor of Sylvain Bromberger*, Ken Hale og Samuel Jay Kayser (ritstj.), bls. 111–176. MIT Press.
- Hildur Lilliendahl Viggósdóttir. 2020. Annar ófrískur, hinn á túr: Tilraunir til breyttinga á tungumálinu í þágu jafnréttis. BA-ritgerð, Háskóla Íslands.
- Selma Margrét Sverrisdóttir. 1986. *Hann, hún og það ... eða hvað?* Um kynhlutlausa persónufornafnið *hán*. BA-ritgerð, Háskóla Íslands.

Möggubrár

heklaðar Margréti Jónsdóttur sjötugri

21. mars 2021

Möggubrár

Möggubrár

heklaðar Margréti Jónsdóttur sjötugri

21. mars 2021

Rauðhetta, útgáfufélag

Reykjavík 2021

© Höfundar

Ritstjórn: Katrín Axelsdóttir, Veturliði Óskarsson og Þorsteinn G. Indriðason.

Umbrot: Veturliði Óskarsson.

Leturgerð: Andron Corpus.

Bók þessa má afrita með ýmsum hætti, svo sem með ljósritun, ljósmyndun, prentun, skönnun, hljóðritun, talgervlun, kvíkmyndun, leikfærslu eða á annan sambærilegan hátt, að hluta eða í heild, enda sé það gert í fullu samráði við höfunda og með skriflegu leyfi þeirra.

Handverk á kápu: Inda Dan Benjamínsdóttir.

Myndvinnsla: Ari Jónsson.

ISBN 978-9935-24-973-9